

התרבותיים השונים של רוח הזמן מחייבת שגילומים אלה כבר הגיעו לפיתוחם השלם, ומכאן שההתפלספות עליהם מרמזת על דעיכתם הקרובה. הדבר בא לידי ביטוי בדימוי המפורסם שהגל השתמש בו שם: "נישופה של מִיָּרוּה, אלת החוכמה, פותח כמעופו רק עם רדת החשכה". אם נשליך מבנה זה על התזה המוצעת כאן, משמעותה תהיה שלִיבוֹכִיץ לא רק שיקף את האורתודוקסיה בת הזמן, אלא גם רמז על תחילת שקיעתה. אף על פי שאני משוכנע למדי לגבי הרישא של טענה זו ומשוכנע פחות לגבי הסיפא שלה, אאמץ בכל זאת גרסה מרוכבת של טענה זו. רוצה לומר: אטען שהגותו של ליבוֹכִיץ מסייעת לראות בבכירות את המשבר שהעולם היהודי-יהודי מצוי בו בימינו, וכמוכן זה היא מצביעה על האפשרות של שינויים של ממש בעולם זה.

הרעיון שלִיבוֹכִיץ מייצג את רוח הזמן התעורר אצלי לראשונה כשקראתי את ניתוחו מאיר העיניים של פרופסור חיים סולובייצ'יץ על מצבה של האורתודוקסיה היהודית בארצות הברית ועל השינויים הדרמטיים שעברה במאה ה-20.³ לדבריו של סולובייצ'יץ נודעת חשיבות מיוחדת, מאחר שמצד אחד הוא בשר מבשרה של היהדות האורתודוקסית, נצר למשפחת רבנים מפוארת, ובנו של המנהיג הכלתי מעורער של האורתודוקסיה המודרנית, ומצד אחר הוא היסטוריון חברתי, המיומן בהתבוננות על תהליכים חברתיים "מבחוץ". לשון אחר, סולובייצ'יץ קרוב דיו לחברה נשואת המחקר כדי להבין באופן שלם את שפתה וכדי להבחין בכל הדקויות הרלוונטיות, והוא מסוגל להתרחק דיו כדי לאפשר מבט השוואתי וביקורתי מכורסת החוקר. בסעיף ב' אעמוד על כמה נקודות מרכזיות בניתוח של סולובייצ'יץ, הקרובות באופן מאלף לעמדותיו של ליבוֹכִיץ. בסעיף ג' אטען שלא רק ברמה הלא מודעת אלא גם ברמה הרפלקטיבית, כשמאמין בן זמננו נוהג דין וחשבון לעצמו או לזולתו על אמונותיו היסודיות, התוצאה נראית קרובה לעמדה הליבוֹכִיציאנית. בסעיף ד' אצביע על הקשר בין הבעייתיות הפילוסופית במשנתו הדתית של ליבוֹכִיץ ובין תחושת המשבר שניתן לזהות בחלקים ניכרים של האורתודוקסיה בימינו. אנסה להראות שהתחושה המתסכלת של "הווייה חצויה" מקבלה למודל המידור בכתיבו של ליבוֹכִיץ.

אם הניתוח שאני פורש כאן נכון, הוא מספק באחת דרך להבין טוב יותר את מאפייניה היסודיים של האורתודוקסיה בת זמננו, כמו גם דרך לראות את הבעייתיות הבסיסית הרובצת לפתחם של חיים אורתודוקסיים בתחילת המאה ה-21. ביסוס מלא של התזה המוצעת מחייב מחקר אמפירי שייתן תמונה אמينة ושלמה של האמונות הדתיות המקובלות, ואני מקווה כי יעלה בידי לקדם מחקר מעין זה בעתיד.

3. Hayim Solovitchik, "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy", *Tradition* 28 (1994): 64-120.

ישעיהו ליבוֹכִיץ: מהפכן, או דובר של רוח הזמן?

ב.

אפתח בתורף דבריי: מה שלִיבוֹכִיץ טוען על ההלכה ומשמעותה מנקודת מבט פילוסופית ונורמטיבית תואם את מה שסולובייצ'יץ טוען על ההלכה מנקודת מבט סוציולוגית תיאורית. כוונתי בעיקר לנקודות הבאות כתפיסת ליבוֹכִיץ, שהן בבחינת מפורסמות שאינן צריכות ראיה:

- א. הטרנסצנדנטיות המוחלטת של האל גוררת הכחשה של התערבות האל בעולם: "האל לא התגלה לא בטבע ולא בהיסטוריה".⁴
- ב. ראית ההכרעה לקיים את המצוות כראשונית, בלתי נגזרת ובלתי תלויה בהנחות על האל, העולם או ההלכה.
- ג. התנגדות גמורה לקבלה ולכל מיני אמונות מאגיות.
- ד. ראית ההכרה המודעת ככפירה עלינו וכבלתי רלוונטית לחלוטין להכרעה הדתית.
- ה. זיהוי האמונה הדתית עם ההכרעה לקיים מצוות.

לדעת ליבוֹכִיץ, מי שאינו מקבל נקודות אלה הוא מבולבל מבחינה פילוסופית, משום שאינו מבין את מגבלות ההכרה האנושית ואת טבעו של המדע המודרני; או מבולבל מבחינה דתית, משום שאינו תופס שדתיות פירושה עבודת אלוהים לשמה ולא ראית הדת כאמצעי לסיפוק צרכים אנושיים. ואילו מי שמקבל נקודות אלה היהו המאמין הרצוי, שחיינו מאופיינים בשניות ידועה: מצד אחד, היהו חבר מלא ושותף שווה בקהילה המדעית והאזרחית המודרנית, וככה אין הפרש בינו לבין מי שאינו מקבל על עצמו עול מצוות; מצד אחר, הוא מקבל עליו עול מלכות שמים, שפירושו חיים של ציות להלכה.

נניח עתה לליבוֹכִיץ ונפנה לתובנותיו של סולובייצ'יץ. ליהודים המאמינים בעיירה המזרח אירופית במאה ה-19, טוען הוא, היהו ההשגחה האלוהית בגדר נוכחות של ממש ולא בגדר עיקרון תאולוגי מופשט. האל נתפס כמערב באופן ישיר בהנהגת העולם, והנהגה זו נתפסה כמשקפת סדר מוסרי. שכר ועונש נחוו כעניין ממש ומאיים. סולובייצ'יץ מעיד שהוא עדיין זוכר מילדותו את אווירת הימים הנוראים בבית הכנסת שבו התפלל, שבהם אלוהים נתפס, פשוטו כמשמעו, כיושב על כסא מלכותו ודן את באי העולם. רוב באי בית הכנסת שהווא התפלל בו לא הקפידו על שמירת שבת, ולעתים אפילו לא על כשרות, ולמרות זאת התפילת נעילה הגיעו כולם, ומתוך פחד גדול שפכו את דמעותיהם לפני אלוהים שיוציא לאור את דינם. לא היו אלה דמעות של דתיות, אומר

4. ישעיהו ליבוֹכִיץ, *יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל*, שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ה, עמ' 240. אני מרחיב על טרנסצנדנטיות זו ועל משמעותה במאמרי "קיום מצוות בעולם שנתרוקן ממשמעות דתית", דעת 41 (תשנ"ח), עמ' 31-45.

לבסס את הרחמינות החדשה שלהם פחות על אינטימיות עם האל, שהיא עתה בלתי ניתנת להשגה, מאשר על אינטימיות עם רצונו, בגלותם את דרישותיו המורכבות, ומשקיעים את חיי היומיום שלהם בביצוען המדייק. לאחר שאיבדו את המגע עם נוכחותו של האל, הם מבקשים עתה מחסה בלחץ של עולו.⁷

התזה שמציע כאן סולובייצ'יק מרחיקת לכת. בחלקים קודמים של מאמרו הוא מתאר את ההתרחבות העצומה של לימוד התורה בעשרורים האחורונים ואת תופעת ההחמרה בהלכה בעניינים שונים. לכאורה, תחייה דתית מרשימה, שמנקדת מבט דתית יש לדורשה לשבח. אבל סולובייצ'יק רואה כאן משהו אחר. לדעתו, ההשתקעות העצומה בפרטי הלכות היא לאמיתו של דבר ביטוי למשבר. היא משקפת ניסיון למצוא פיצוי לאובדן המגע עם הנוכחות האלוהית, ניסיון להפיש צורה חדשה של חיים דתיים לאחר שהשגת קרבה עם האלוהות אינה עוד באפשר. קבלה אינטנסיבית של עול מצוות היא התחליף שמצאו להם בני הזמן, במקום המגע עם נוכחותו.

הדברים הולכים אפוא ומתבררים: מה שליבוביץ מציע בתור ניתוח פילוסופי של היהדות, שאין לה בעולמה אלא ד' אמות של הלכה בלבד, מציע סולובייצ'יק בתור תצפית סוציולוגית על היהדות בת הזמן. אם צודק סולובייצ'יק, מובן מדוע אורתודוקסים בני זמננו הקוראים את ליבוביץ ורקדוקין הלכה, שבו כמעט אין מקום עולמם הדתי הוא עולם של קיום מצוות ורקדוקין הלכה, שבו כמעט אין מקום לתחושות דתיות של קרבת אלוהים, או השגחה.⁸ יומרות לקבוע שאירועים מסוימים הם בגדר שכר או עונש כמעט מביכות אותם. בכל הנוגע להבנת העולם הטבעי הסובב אותם, הם מקבלים ללא סייג את המדע המודרני ושמהים ללטול חלק בקידומו. האורתודוקס בן זמננו, במיוחד האורתודוקס המודרני,⁹ הרידו ליבובייצ'יאני שלא מדעת.

סולובייצ'יק מכיר בכך שהריכוז בד' אמות של הלכה אינו הפתרון הנגיש היחיד לבעיה של מילוי החיים בתוכן דתי מחדש. פתרון אפשרי אחר מספקת

7. Soloveitchik, "Rupture and Reconstruction", p. 103.

8. דוד הרשמן, שמבחינת רבות ראה את עצמו כר פלוגתה של ליבוביץ, היה שותף לרתיעתו מתאולוגיה: "אינני מעוניין", אומר הוא, "להגדיר אם האל הוא כל יכול או כיצד הוא מתערב בהיסטוריה, ולא ליצור תיאולוגיה של ההיסטוריה". ראו דוד הרשמן, "אלוהי קהילות ישראל", שיחה עם יונתן בן-דב, בתוך יזהר הס ואלעזר שטורם (עורכים), שאלות על אלוהים: דיאלוגים (ספריית שורשים), הד ארצי, אור יהודה, תשנ"ח, עמ' 13.

9. לפי סולובייצ'יק אין הבדל מבחינת החוויה הדתית הבסיסית בין אלה המקוטלגים כחודרים לאלה המקוטלגים כדתיים-מודרניים. להשפעה הגוברת של המודרניות על החברה החרדית בארץ בתחומים שונים ראו ניתוחו של יאיר שלג, הדתיים החדשים: מכש עכשווי על החברה הדתית בישראל, כתר, ירושלים, 2000, שער שני.

סולובייצ'יק, אלא דמעות של אינטרס עצמי, שנבעו מפחד אינסטינקטיבי על החיים שלהם – ממש כמו בעל דין המתחנן לפני שופטים בבית דין של מטה וחרד מגור דינם. אבל תחושה זו של נוכחות אלוהית, שניתן היה עוד למצוא במחצית הראשונה של המאה ה-20 אצל יוצאי העירה המזרח אירופית שהגיעו לעולם החדש, נעלמה אצל בנייהם ונכדיהם, ואין עוד למוצאה כמעט בשום מקום. השינוי נעוץ בהבדל בין מה שסולובייצ'יק מכנה הקוסמולוגיה של העירה לקוסמולוגיה של בני ברק ובורו פארק. לפי הראשונה, העולם מנוהל על פי הנהגה ישירה של אלוהים, הנותן לאיש כדרכיו וכפרי מעליו, ואילו לפי האחרונה, העולם מנוהל על פי חוקיות פנימית, על פי שלשלת הכרחית של סיבות ותוצאות, שניתן לתשוף ולהכיר. התוצאה של תהליך היסטורי זה היא רבת משמעות וקשה להגוים כחשיבותה. לדעת סולובייצ'יק, המצב בסוף המאה ה-20 הוא כזה שכמעט אין למצוא בשום מגזר של האורתודוקסיה אמונה כאל כמות ישיר וממשי. האמונה בהשגחה פרטית, שבעבר היתה חוויה ראשונית ומעצבת, אינה נחווית עוד כממשות פשוטה. אם סיפה גדולה תחדש, יפתח היהודי את הטלוויזיה ויאזין לדיווחי מזג האוויר, ולא יגיב כפי שהגיבו באופן אינסטינקטיבי חבריו למסע של יונה הנביא, כאשר בא עליהם סער גדול והאנונייה הישבה להישבר. היהודי המאמין עדיין אומר "ברוך השם" ו"אם יצגה השם", אבל מדובר באופן ריבור בלבד ולא בתחושה ממשית שכל מה דעביד רחמנא לטב עביד. דוגמה מאלפת שמוזכר סולובייצ'יק בהקשר זה היא תגובת התקשורת החרדית להתבטאותו של הרב פרץ לאחר אסון הרכבת במושב כבונים, שבו נהרגו 24 בני אדם, בהם 17 ילדים. הרב פרץ, אז שר הפנים, הגיב בהתאם למסורת הקלאסית, אשר לפיה "אין מיטה בלא חטא", וקבע שהאסון ארע כעונש על חילול השבת בפתח תקווה באותה עת. ההתבטאות שלו עוררה זעם עצום בציבור החילוני. המפתיע הוא שלמעט התבטאות תומכת אחת של הרב שך, העיתונות החרדית האשכנזית התעלמה לחלוטין מהפרשה. לפי סולובייצ'יק, היעדר תגובה זה מובן על רקע היחלשות האמונה המסורתית בשכר ועונש.⁵

אובדן התפיסה הישירה של ההשגחה ושל הנוכחות האלוהית הוא המאפיין המובהק ביותר של הטרגופורמציה שעברה האורתודוקסיה בת זמננו.⁶ הוא היה מוכרח להשפיע על החיים הדתיים בכלל, שהיו חייבים להתמלא תוכן חדש במקום הספיריטואליות שאבדה. בשורות האחרונות של המאמר מצביע סולובייצ'יק על טבעם של החיים הדתיים החדשים:

בקנאותם להמשיך את היהדות המסורתית ללא הפרעה, מבקשים היהודים הדתיים

5. שם, עמ' 129, הערה 103.

6. השווה הבחנתו החדה של אליעזר שכיר: "כולנו, לרבות האורתודוקסים והחרדים,

נעשינו אנשי העולם המודרני". ראו משה גלס, "להיות בן העם היהודי: שיחה עם

חרוף' אליעזר שכיר", גליליז (שבט תשנ"ד), עמ' 9.

את הקושי מנקודת מבטם של שומרי מצוות בני זמננו לראות כחב"דניקים נופרים בעיקר או עובדי עבודה זרה. מנקודת המבט הרווחת, כל עוד מודבר ביהודים הנאמנים להלכה הם בגדר יהודים נשירים.

1

בסעף הקודם הצגתי את התזה שלפיה הפילוסופיה הדתית של ליבוביץ מתאימה באופן מפתיע לתחושות הדתיות של רבים מבני הדור, גם אם אין הן מודעות לגמרי. עתה ברצוני לטעון שגם ברמה הרפלקטיבית המודעת, כאשר האורתודוקס בן זמננו צריך להשיב על השאלות הכסיטיות ביותר לגבי תפיסת עולמו ואורח חייו, מה שאנו שומעים הוא הגובות ליבוביץ-אנציוני, בנוסח זה או אחר. רב צעיר ובעל השפעה ניסח את הדברים באופן קולע בדיון שנוערך לאחר הרצאה שבה דיברתי על עיקרי התזה המוצעת כאן. "ליבוביץ", כך אמר הוא, "היה תמיד עבורנו מעין רשת ביטחון". אני מפרש אמירה זו כמשקפת תחושה רווחת, שלפיה המסורת המחשבתית העשירה – חז"ל, הוגי ימי הביניים, החסידות והנוצח המוסר – מספקת תוכנות יפות ומעצילות, אבל אין בה כדי לספק בסיס פילוסופי רציני ליהודי שומר המצוות בן זמננו, המבקש להשיב לעצמו או לזולתו בכנות על שאלות כמו משמעות קיומן של המצוות ויחסו של האל לעולם. רק ליבוביץ הציע תשובה 'כטוחה' שניתן להתייצב מאחוריה.

ביטוי מאלף לתכולים של צעירים דתיים מהיעדרה של מחשבה דתית רלוונטית מצוי במאמרו הפרובוקטיבי של יואב שורק,²² שעוד אחזור אליו בהמשך הדברים. לדעת שורק, ואין ספק שהצדק עמו, רבנים מעטים בלבד מסוגלים להשתתף בשיח האינטלקטואלי בארץ. זאת ועוד, גם כאשר הם פונים אל המחנה פנימה ומנסחים הסברים פילוסופיים לאמונה או להלכה, ברוב המקרים אין להם משהו רציני להציע: "אפילו הטענות הדתיות היסודיות ביותר מנוסחות לרוב ברובל מחשבתית ונעזרים בטיעונים היפים לסמינריונים ולא לשיח רציני".²³ לאדם הדתי הבוגר, שעבר את שלב סמינריון הנוער של כפי-עקרבא או הישיבה, אין לרובנים מה להציע כדי להתמודד עם אתגרי המודרנה. "מישהו מכריז", שואל שורק, "ספר אמונה שנכתב לאחרונה המיועד לקהל מבוגר, שאינו נחנך בשלב ההתחלתי הישיבתי?"²⁴

כאמור, דומני שהגנתו של ליבוביץ היא החידה שללפחות לכאורה מציגה תשובה רלוונטית על שאלות אלה: היא מאפשרת לאדם הדתי להסכים לעצמו תשובה שורק, "דרושה מהפכה", אקדמלתי (תשנ"ח), עמ' 53-85. ראו גם מאמרי התגובה באקדמלתי ו (תשנ"ט), ותשובתו של שורק למגויבים.

23. שם, עמ' 59.

24. שם, עמ' 71. יש חשיבות לעובדה שבקרב מבקריו של שורק, במיוחד הרב ישראל

רוזן, אין למצוא התייחסות לטענתו על היעדר מהשבה דתית וציניתי. איש מהמבקרים

יכודים עזים בשאלות מגוונות כמו תוארי האל ואפשרות הנס, בימינו כמעט אין למצוא זכר לפולמוסים כאלה, לא בתוך האורתודוקסיה, לא בין יהודים ללא יהודים, ולא בין יהודים מאמינים לנופרים.¹⁹ במסגרת מה שמכונה "מחשבת ישראל" לומדים התלמידים גישה שונת במסורת, שמקצת מנוגדת זו לזו, מבלי שהם נדרשים להכריע ביניהן. כל הגישה נחשבת לגיטימית פחות או יותר, כל עוד אינן נתפסות כמעצרות על הנאמנות להלכה. הלך רוח זה הוא כנראה אחד ההסברים לשתיקה המדהימה של התנהגה הדתית נוכח גילויי המשיחיות החב"דית לאחר מות הרב מנחם מנדל שניאורסון בשנת 1994. האמונה שלמרות מותו, הרבי הוא בחזקת משיח, נוגח בבירור את התפיסה המסורתית, אשר לפיה משיח שהמשיח מתגלה אין הוא מה עד שמסיים את שליוחלו. היא גם מוכירה באופן בלתי נמנע את המשיחיות הנוצרית. למרות זאת, כפי שתיאר דיוויד ברגר במפורט, לא נתלצה היהדות האורתודוקסית לפעולה של ממש נגד חב"ד, אפילו כאשר היה ברור שמקצת המנהיגים החרדים גובלים בעבודה זרה ממש.²⁰

דומני שהיעדר התגובה לחב"ד משקף שלא מדעת רעיון יסוד של ליבוביץ, רוצה לומר הרעיון שעיקרה של היהדות הוא בקיום מצוות, וכל עוד אדם נאמן להלכה אין מגבלות על מה שמתו לו להאמין. ליהדות, חזר ליבוביץ והדגיש, אין השקפה עולם, ועיקרי האמונה שלה היו נתונים מאז ומעולם במחלוקת. כרטיס הכניסה לקהילה היהודית-הדתית הוא נאמנות להלכה ולא הודאה באמתות תאולוגיות כאלה או אחרות.²¹

אם אני צורך בהנחה שגישה זו מאומצת הלכה למעשה בקרב ציבור המאמינים, וכי היא חלק מרוח הזמן של האורתודוקסיה המודרנית, ניתן להבין

19. השוה טענתו של רוצ'ד לגבי יהדות ארצות הברית, אשר לפיה *For the civil religion, Judaism is very much a matter of concern; God is not!*, Jonathan Woocher, *Sacred Survival: The Civil Religion of American Jews*, Bloomington: Indiana University Press, 1986, pp. 91-92.

20. David Berger, *The Rebbe, the Messiah, and the Scandal of Orthodox Indifference*, London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2001, chaps. 8-10. רק לשם אילוסטרציה: באחד המוסדות של חב"ד נחלתה תמונה של הרבי על כותל המזרח, וכאשר העלייתה הכעייחיות הולכתית שבכך, התשובה היתה שאין פסול בתפילה לכיוון התמונה, כי הרבי הוא "אלקות בלבוש גשמי" (שם, עמ' 79). בכמה מקומות שונות הקריאה "חיי אדוננו מורנו רובנו מלך המשיח לעולם ועד" ל"חיי אדוננו מורנו רובנו מלך המשיח לעולם ועד" (שם, עמ' 81).

21. רעיון נפוץ הוא שדתיות יהדית היא בראש ובראשונה אורח חיים, ולא השקפת עולם. ראו למשל את אפיקי האורתודוקס המודרני אצל הרב רונן לוביץ: "אכן האורתודוכס המודרני הוא במקרים רבים מה שניתן לכוון אורתופקס ולא אורתודוכס. הוא אינו איש הדעה האחרידה, אלא איש המעשה הדתי הנכון" – "האד"פ" מתפשט משמעות", דעות 7 (תש"ט), עמ' 18. ההדגשה שלי.

1. אם נכונה השערתך, אשר לפיה הפילוסופיה הדרתית של ליבוביץ משקפת את התרעה הדרתית הרווחת של בני התקופה, יש לצפות שהמודרן המאפיין פילוסופיה זו יתבטא במקביל כסוג של מידור בנפשם של שומרי המצוות המודרניים, שיבוא לזייב בטויו בתחלושות מעיקות של "הוויה הצודה".³⁷ מכאן, שאם נמצא תחושות כאלה בקרב קבוצה זו, או בקרב מי שמודות עליה, יהיה בכך אישוש להשערה הנ"ל. ואכן, דומני שתחושות מעין אלה הן נפוצות. מנסח ברוח וחריף שלהן הוא יואב שורק, הסבור שהתורה היום היא "כועה תרבותית", "האומרת לנו, ערכית, מעט מאוד". התוצאה היא שהתורה נדחקה למקומות מצומצמים ומגודרים, לבית הכנסת ולשיכבה, וקשה לראות איד חיי החול של המאמין "שונים משמעותית מהיי החול של יהודי אחר".³⁸ ואם לא די בכך, גם שמירת ההלכה כרוכה במידור עמוק. הואיל וההלכות מנותקות במקרים רבים מההקשר הערכי המקורי שלהן, הדרך היחידה להוסיף לקיימן היא מידור. האדם מתרגל "לקיים בתוך דעתו שני מדויים: זה של ערכי דרך-ארץ, זה של החיים הדרתיים, שבו השכל הישר אינו שולט והמחויבות הערכית היא משנית – בפועל למחויבות הטכנית".³⁹ לתצפית של שורק על החברה שהוא מצוי בה יש ערך רב, במיוחד אם נוסיף להן את ערותו (בתגובה למבקריו), שאנשים רבים מביני דורו אמרו לו שהוא "מוציא להם את המלים מהפה".⁴⁰

מאמרו של שורק והפולמוס סביבו מספקים הזדמנות להבהיר את התזה העיקרית שלי. שורק עצמו איננו "ליבוביציאני" פילוסופיה הדרתית שלן. אחר ממבקריו הסתמך במפורש על ליבוביץ כדי לתקוף אותו,⁴¹ וכתגובתו בקר שורק את ליבוביץ על תפיסת ההלכה שלו ועל עמדתו לגבי הדת למוסר. אף

37. ראו למשל דברי אבי שניא, "הציונות-דתית לכוד בתוך הוויה הצודה" במאמרו "ציונות-דתית: בין סגירות לפתיחות", בתוך אבי שניא, דב שורק וידידה שטרן (עורכים), *יהדות פנים וחזק: דיאלוג בין עולמות, מאגנס, ירושלים, תש"ס, עמ' 168*. ראו גם בהרחבה את הניתוח שמציע ידידה שטרן על הקהילה הדתית-הלאומית שאימצה ושכללה את הטכניקה של מידור ושל התמקקות מהכרעה: "האתוס והתודעה של הדת-לאומי מהברים בשפה של תחייה ושל התחדשות שתכליתה לגלות במסורת פנים מודרניות שקיימות בה. ברם התחומודות הריאלית של עם השניות מבוססת על מידור והתמקקות. אין כאן פתרון הרמוני אלא טכניקה של עם השניות כעול של ריבוי הוויות הנחטפות כמנוגדות" (משפט, הלכה ופולולזיס: על הדתיים בשניות נגלמכילית, אוניברסיטת בר-אילן, הקתדרה לחברה ויהדות מיסודה של קרן אבי-חי, ומחוגן, 2000, עמ' 6).
38. שורק, "דרושה מהפכה", עמ' 56-57.
39. שם, עמ' 66. הדרגשה שלי.
40. יואב שורק, "תגובה למבוכים", אקדמות ו (תשנ"ט), עמ' 119-130.
41. חיים נבון, "ירושיה יציבות", אקדמות ו (תשנ"ט), עמ' 119-130.

אין הוא מודדה,³³ ובנסיונות היסטוריות שמקצתן אינו רלוונטי עוד,³⁴ שלא לדבר על הלכות ומנהלים שמקורם בטעות של ממש.³⁵ כיצד יצדיק שומר המצוות את נאמנותו להלכה בהתחשב בעובדות אלה? דומה שההצדקה שמציע ליבוביץ כמעט מתבקשת, ודחינו ניתוק גמור בין ההכרה המדעית – וככלל זה ההכרה ההיסטורית לגבי המקרא, התלמוד וההלכה – לבין ההכרעה לקיים מצוות. ואכן טקטיקה זו של מידור היא הגישה הנפוצה ביותר (במפורש או במובלע) בקרב מי שולמד או נוטל חלק במחקר המדעי של היהדות.³⁶

33. ראו למשל טענתו של יאיר לורנבוים (צלם אלזוים, שורק, ירושלים והל-אביב, תשס"ד) על ההשפעה הרבה שהייתה לפרשנות של הז"ל (ליח דיק חוגם של ההל ורכי עקבא) לרעיון של צלם אלזוים על עיצוב ההלכה התנאית. לדעתו, הם תפסו את האדם כאקסצנייה ממשית של האלוהות, כמו דיוקנאות המלכים בעולם הקלאסי. מה יעשה אדם שאינו מקבל תפיסה זו של האלוהות ככל אותם גופי הלכה שנוצרו על בסיסה?

34. למשל, עניין יום טוב שני של גלויות. על הניסיון להגן עליו, אף על פי שהשתא ירענן בקביעה דרחה ראו יעקב כ"ץ, "ההנהגה האורתודוכסית על יום טוב שני של גלויות", *ההלכה במציע*, עמ' 73-122.

35. למשל, האיטור על אכילת בשר ושתיית יין בימי בין המצרים, שיסודו באיר-הבנת ההגיייה הארץ ישראלית. ראו דניאל שפרכר, מנהגי ישראל: מקורות ומגוונות, א, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ט, עמ' קלה-קמ.

36. השוה לעמדתו של יוסקה אחיטוב, הגורס שה"מחויבות לשמירת הלכה תושחת על תהות המונחיות מן השאלות ההיסטוריות, הספורות והפילולוגיות, שתובור תורתי כלשהו עשוי להימנע". *על גבול התמורה: עיון במשמעויות יהודיות מינע*, משרד החינוך ומרכז הריצוג, ירושלים, תש"נ, עמ' 166. ועל כך שהמחויבות להלכה כנראה בתקופה גם אם נכחת כל מיני טענות בקורותיה לגביה, גם במקום שיש בה "שערוות" (עמ' 196). השוה גם ליאיר שלג, הטוען שקיים פער ברמה התאולוגית בין הדגל הרישמי ובין מציאות חייים, ויש יותר ויותר שומרי מצוות שהם אקדמאים במדעי היהדות, שהנחות היסוד שלהם סותרות את הנחות היסוד החתרתי. בעבר ניסו ליישב את הסתירה, אבל גישה זו תולכת ונעלמת. במקום זאת הם מאמצים "סוג של מידור בפני האדם: את הנחות היסוד האקדמיות מקבל איש מודעי היהדות הדתי כמדען, בעוד הוא שומר מצוות כיהודי הנאמן למסורת אבותיו; מצין גרסה מעשית לתוח שעיצב עוד אחר-העם במאמרו המפורסם "משד": לא חשוב אם משה וכל המסופר לגבינו בתנ"ך אכן התרחש במציאות, מה שחשוב הוא שהיהודים ככל הדורות האמינו שכן הויה" (האם עוד אורתודוכסים אחתו? דעת 7 [יפן תש"ס], עמ' 22).

לחצונות של אחיטוב, מודל המדיור, של ליבוביץ הוא מנסחו המובהק, "הוא המודל המצוי למעשה" (על גבול התמורה, עמ' 83). דחינו, המודל הפילוסופי של ליבוביץ מצוי בפועל בתרעה של הדתיים בארץ, ומאומקן "ביודיען או בלא יודיען" גם על ידי יורב היהודים האורתודוכסים בארצות הברית" (עמ' 78).

בהתייחס לדברי חיים סולובייצ'יק שצוטטו לעיל,⁴⁷ אנסה את הבעיה כך. סולובייצ'יק מתאר מציאות שבה איבדו רוב המאמינים את התחושה המידית והישירה של נוכחות אלוהית, והם מנסים לפצות את עצמם על אובדן זה על ידי התרכות והתעסקות אינטנסיביות בד' אמות של הלכה. אלא שספק גדול אם פיצוי זה יכול להשיג את מטרתו. בדיוק כשם שמבחינה פילוסופית קשה למצוא משמעות דתית למצוות לאחר שאלה נותקו משאר מדורי ההכרה והקיום, באופן שהוסבר לעיל, כך מבחינת החוויה הדתית קשה למצוא טעם בהלכה שקיומה אינו מבטא תחושה של קרבת אלוהים ואינו תורם לחיזוקה של תחושה זו. הניסוח הבהיר של רוח הזמן בפילוסופיה הדתית של ליבוביץ מאפשר לראות את הבעייתיות העצומה בתודעה הדתית של בני הזמן, ובמובן זה הוא אולי מרמז על שקיעתה של תודעה זו ועל עלייה אפשרית של תודעה דתית אחרת. אולי, אחרי ככלות הכול, ליבוביץ הוא ינשופה של מִירוּוה, הפותח במעופו עם רדת החשכה.⁴⁸

על פי כן אני מבקש לטעון שהמציאות הדתית ששורק מתייחס אליה משקפת שלא מדעת קווי יסוד בתפיסה של ליבוביץ: המידור בין חיי המדע והפנאי לחיים הדתיים, המידור בין הציות להלכה ובין הידיעה על מקורותיה ההיסטוריים או הקשריה הערכיים, וראיית המחויבות למצוות כמין "מחויבות טכנית".⁴² מכאן אעבור לנושא האחרון שאני מבקש לעמוד עליו. במקום אחר ניסיתי להראות שריקון האמונה הדתית מתכנס קונגיטיביים, יחד עם ריקון המציאות הטבעית וההיסטורית מנוכחות או מהשפעה אלוהית, מקשים להבין איך משמעות דתית עשויה להיות לקיום המצוות.⁴³ המצוות אצל ליבוביץ ובני חוגו, כך טענתי, "מנותקות ותלויות באוויר. בשל הקשיים החמורים ברעיון ההתגלות, לא ברור מנין וכיצד באו, וכשל ניתוק מכל תכלית דתית, או טבעית, לא ברור מהי המשמעות הדתית שלהן, והיינו מה הקשר בינן לבין אלוהים".⁴⁴ אם אני צודק בתזה הבסיסית שלי, סביר לצפות שמבוכה עיונית זו תבוא לידי ביטוי גם בתודעה הממשית של בני הדור, והיינו, שניתן יהיה למצוא גילויים שונים של תחושת משבר הקשורה לתחושת הכישלון בהשגת אינטגרציה בין החיים הדתיים ובין שאר מדורי החיים של היחיד והחברה.⁴⁵ שורק הוא מייצג בולט של תחושה זו, אך איננו יחיד.⁴⁶

42. שורק, "דרושה מהפכה", עמ' 66. על יחסו החיובי של ליבוביץ לקיום מצוות "טכנית", בחזקת מצוות אנשים מלומדה ראו למשל יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, עמ' 21-22, 31.

43. במאמרי "קיום מצוות בעולם שנתרסק ממשמעות דתית", עמ' 45.

44. שם, עמ' 44.

45. תחושה זו היא מן הסתם אחת הסיבות להחליף החילון בציבור הדתי. על הזיקה בין החליף זה להיערצן של תשובות מספקות ראו דבריו הנוקבים של הרב מרדכי ברנאר. לדעתו, התלמידים שלנו מחפשים "תורה גדולה", אך במקום זה "הם שומעים רעיונות שבתלמך הם מיושנים ובחלקם פרימיטיביים להחריד, ולפעמים גם בלתי מוסריים בעליל". הדבר היחיד שנשאר להם מכל תלמוד בישיבה "הוא מכלול של דקדוקי הלכות לפרטיקו ולפרכי פרכי, כפי שהם מנוסחים במשנה ברורה. הואיל הדקדוקים האלה אינם אומרים להם כלום, הם פורקים מעליהם את כל העול הזה ובתוכם רק אותן הלכות שהם מסוגלים להתחבר אליהן" ("דרושה

תורה גדולה, דרוש מנהיג גדול", עמ' 33).

46. יוסקה אחיטוב, הקרוב בהשקפתו הדתית לליבוביץ ולאליעזר גולדמן, רואה בעיניים פקוחות את הכישלון של המחשבה הדתית עד עתה להשיב על השאלות המרכזיות הכרוכות בקיומם של חיים דתיים אל מול ועולם מודרני חילוני. איננו יודעים, אמר הוא, איך לגרום לכך שטעמו של החיים הדתיים לא יהיה קלוש ומנוכר לאור קבלת העמדות של ליבוביץ (על גבול התמודה, עמ' 27); אין לנו, מודה הוא, תשובה מניחה את הדעת לגבי היחס החילוניים (עמ' 22-23); איננו יודעים עדיין כיצד יש לשלב את הלימוד הישיבתי והלימוד המחקר (עמ' 166); אין לנו "הצעות של ממש" בתחום החינוך ליראת שמים (עמ' 212); ועוד.

47. ליד הערה 7.

48. ליבוביץ עצמו סבר כיודע שהיחידות מצויה במשבר חמור: "דת ישראל נמצאת במשבר שהוא אולי, חס ושלום, המשבר הסופי" - על עולם ומלואו, עמ' 86.